

EMEVÎ DEVLETİNİN YIKILIŞ SEBEPLERİ REASONS FOR THE FALL OF THE Umayyad STATE

Necati AYKON *

Öz

H. 41 / M. 661 yılında Hz. Muâviye tarafından kurulan Emevî Devleti 90 yıl ayakta kalmıştır. Devlet, Arap unsur üzerine kurulmuş, Arap olmayanlara kolay kolay üst düzey görev verilmemiştir. 90 yıllık saltanatları döneminde dirayetli halifelerin işbaşına gelmesiyle yapılan güzel işlerin, fetihlerin yanı sıra yapılan bir takım yanlışlıklar devletin yıkılmasına sebep olmuştur. Bu devlette yönetim babadan oğula geçen veraset sistemine dönüşmüştür. Bazen bir, bazen iki veliaht tayin edilmiştir. Her yeni gelen bir önceki dönemde tayin edilen veliahtları azledip yerine kendi oğlunu veya kardeşini getirmiştir. Bu da zamanla taht kavgalarına sebep olmuştur. Kavmiyetçilik yapılmış, Arap olmayanlar horlanmış, Müslüman olsalar bile hep dışlanmışlardır. Bazı halifelerin İslâm dışı yaşayışları hoş karşılanmamıştır. Kerbela ve Harre olayları, Mekke ve Medine'ye saldırılar, Arap olmayanların ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmesi gibi bazı durumlar, memnun olmayan kitlelerin oluşmasına sebep olmuştur. Bu gruplar hızla çoğalmış, zaman zaman isyanlar çıkarmışlardır. Bu ve benzeri durumlar sebebiyle ehil olmayan halifelerin iş başına gelmesi; devletin yönetiminde boşluklar oluşturmuş, devletin ekonomisi etkilenmiş; kasalar boşalmış, gün geçtikçe içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Memnun olmayan grupların başını çeken Abbasi davetçileri propagandalarını hızlandırmışlar ve Emevî Devletini yıkmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Muâviye, Emevîler, Halifeler, Saltanat, Mevâli.

Abstract

H. 41 / M. 661, founded by Hazrat Muawiyah, the Umayyad state had stood for 90 years. The state was founded on the Arab element and Non-Arabs were not easily assigned top-level positions. During 90 years at reign, despite the fact that good Works and conquests were carried out in the management of decisive caliphs, some mistakes causes the destruction of state. The governance turned to inheritance system. Sometimes one, sometime two crown princes were appointed. Every new administrator had removed the crown princes appointed in the previous term and replaced them with his own son or brother, which in time caused the beginning of fights of throne. Tribolism spread, even if they were muslims, those who Non-Arabs had been despised and exalted. Non-Islamic lifestyles of some caliphates were not accepted. The events and situations such as Karbalah and Harrah, the attack of Makkah and Madinah, and the state of being threated Non-Arabs as a second-class citizen; led to the formation of dissatisfied masses. These groups multiplied quickly and revolted from time to time. This and similar events resulting in non-qualified caliphates to reign, created gops in state administrotion, adversely affected the state economy, safes were emptied and day by day it turned into an inconceivable situation. The Abbasid inviters who influenced the dissatisfied groups, hastened their propagandas and demolished the Umayyad state.

Keywords: Muawiyah, Umayyads, Caliphates, Reign, Non-Arab.

GİRİŞ

Hz. Hasan'ın feragat edip halifeliği Hz. Muâviye'ye teslim etmesinden sonra merkezi Şam olan Emevî Devleti resmen kurulmuş, inişli çıkışlı bir halde 90 yıl tarih sahnesinde kalmıştır (41-132 / 661-750). Hz. Muâviye, devlet kademelerinde kendine göre bir takım düzenlemeler yapmış, teşkilatını düzenlemiştir. Bu süreçte uzun zamandır durağan olan İslâm fetihleri yeniden başlamıştır. Orta Asya, Hindistan, Anadolu içlerine kadar seferler yapılmış, doğuda Çin Seddine dayanırken kuzeyde Kafkaslara, batıda ise İspanya'ya kadar uzanan bir fetih hareketi başlamıştır. Fırsat oluştukça da Konstantin fetih amacıyla kuşatılmıştır.

Divanlar geliştirilerek posta teşkilatıyla ülkenin dört bir yanına hızlı bir haberleşme ağı kurulmuştur. Abdülmelik zamanında devlete ait para basılmıştır. Tarihçilerin tespitine göre Abdülmelik, kabile reisi gibi davranmayı terk ettikten sonra hükümdar tavrına geçen ve devlet hayatına bir takım yeni protokoller ve gelenekler yerleştiren bir liderdir (Emir Ali, (1329), I, 92 vd.).

Emevî Devleti'nin başına işinin ehli, başarılı halifeler geldiği gibi heva ve hevesinin peşinde giden yetenezsiz, iş bilmez idareciler de görev almıştır. Ayrıca baştaki yöneticiyi destekleyen idareciler de atanmıştır. Hatta kendine uygun olarak sırf halifeye yakınlığı sebebiyle görevlendirilen vali ve görevlilerin iş başında olduğu bilinmektedir. Ehliyetsiz, iş bilmez halife ve atanan görevlilerin yaptıkları yanlış icraatlar,

* Dr., Burdur Anadolu İmam Hatip Lisesi Arapça Öğretmeni. necatiaykon@hotmail.com

devleti yıkma noktasına getirmiştir. Emevî Devleti'ni yıkma noktasına getiren olayların temeli; veliaht meselesi, cahiliye taassubu/kavmiyetçilik, bazı halifelerin özel hayatları, muhaliflerin faaliyetleri ve onları takip eden siyaset konuları oluşturmaktadır.

1. VELİAHT MESELESİ

a. Verâset Usûlü

Hız. Muâviye, Hız. Hasan ile yaptığı anlaşma gereği ölünceye kadar halifelik makamında oturacak, ondan sonra ya Hız. Hasan, ya da şûranın seçtiği biri halife olacaktır. İlk Zamanlar bu minval üzere devam edilmiştir. Daha sonra Kûfe valisi Muğîre b. Şû'be görevden azledileceğini öğrenince halifenin huzurunda, önceki dönemlerde çıkan olayları ve karışıklıkları öne sürerek kendisinden sonra böyle şeylerin yaşanmaması için oğlu Yezîd'i veliaht olarak yerine bırakılmasını telkin etmiştir. Görüşme neticesinde halifeyi bu konuda ikna etmeyi başarmıştır (İbn Kuteybe, I, 142.). Taberî ve İbnü'l-Esîr, söz konusu bu hadise hakkında Muğîre'nin önce Yezîd ile görüştüğünü ve onu ikna etmesi üzerine halife ile yaptığı görüşme neticesinde olayın netleşmeye başladığını ifade etmişlerdir (Taberî, V, 302; İbnü'l-Esîr, III, 504.).

Muğîre, görevinde kalıp Kûfe'ye dönünce bu konuda telkinde bulunmak üzere bir de heyet göndermesi halifeyi etkilemiştir. Muğîre'nin bu işte ona destek olacağını ifade ettiği Ziyâd b. Ebîhî'ye görüşünü sormuştur. Ziyâd, bu konu da acele etmemesini tavsiye edererek, işi zamana bırakmanın daha uygun olacağını ifade etmiştir (Taberî, V, 302; İbnü'l-Esîr, III, 504-505.). Zaman içerisinde Hız. Muâviye bu işin peşini bırakmamış eyaletlere mektuplar yazarak takip edilmesini emretmiştir. Irak ve Şam bölgesi kabul ederken Medine valisi Mervân b. Hakem başarılı olamamıştır. Çünkü burada Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Hüseyin b. Ali'nin başını çektiği muhalif bir grup bulunmaktadır. Halife bu meseleyi halletmek için bizzat kendisi Medine'ye gitmiş, fakat onları bulamamıştır. Yukarıda adı geçen kişilerin Mekke'ye gittiğini öğrendikten sonra yola koyulmuş ve hac mevsimi olmasından dolayı öncelikle haccını yapmış, ardından söz konusu kişilerle görüşmüştür. Onlara çeşitli vaatlerde bulunmuş, ancak yine başarılı olamamıştır. Arkadaşları adına söz alan Abdullah b. Zübeyr, halifeye üç teklif sunmuştur:

- Hız. Peygamber ardında hiç kimseyi halife tayin etmedi; Müslümanlar da Hız. Ebû Bekir halife olarak seçtiler.
- Hız. Ebû Bekir'in yaptığı gibi Kureyş içinden fakat Ümeyye oğullarından olmayan birini aday göster.
- İstiyorsan Hız. Ömer'in yaptığı gibi aralarında akrabalarından hiç kimsenin bulunmadığı altı kişilik bir şûraya işi havale et.

Diğerleri de onu tasdik ettiler. Hız. Muâviye, onların bu fikirlerinde sabit olduklarını görünce emniyet görevlisini çağırıp her birinin başına silahlı iki adam koymasını, eğer itiraz ederlerse öldürülmelerini emretmiştir. Böylece hutbe okurken bunların Yezîd'i kabul ettiklerini söyleyecek ve itiraz etmedikleri içinde diğer halkın kabul etmesi sağlanacaktı. Bu şekilde bir tehdit yoluyla emeline ulaşan halife hemen Medine'ye gelmiş ve burada da biat alıp merkeze geri dönmüştür (İbnü'l-Esîr, III, 505.). Böylece İslâm dünyası Yezîd'in halifeliğine şimdiden biat etmiş oluyordu.

Bu dönemden itibaren idare sistemi babadan oğula geçen bir verasete dönüşmüştür. Dönemin bazı çevreleri tarafından gelişen bu hadise oldukça eleştirilmiştir. Söz gelimi Hasan-ı Basrî bu konu hakkında bazı tespitlerini ifade etmiştir. Basrî, insanların işini iki kişi bozduğunu vurgulayarak bunlardan biri Amr b. el-Âs, diğeri ise Muğîre b. Şu'be'dir. Amr b. el-Âs, Sıffin'da Kur'an sayfalarının Şam askerlerince mızraklara takılarak karşı cephedekilere gösterilmesine sebep olduğunu ve bunun peşinden hakem olayının meydana geldiğini, böylece Hâricilik bu şartlar doğrultusunda oluştuğunu ifade etmiştir. Muğîre b. Şu'be ise kendini kuvvetlendirmek adına Yezîd'e biat fikrini sunmuştur. Hatta Basrî, O bunu yapmasaydı kuvvetli ihtimal, kıyamete kadar halifelerin işbaşına gelmesinde şûra sisteminin devam edeceğini savunmuştur (Suyûtî, (1952), 206.).

b. Birden Fazla Veliaht Tayini

Zorlu bir mücadeleden sonra babası tarafından veliaht tayin edilen, babasının ölümüyle tahta oturan Yezîd, babasının yolundan gittiği bilinmektedir. Çünkü sağlığında oğlu Muâviye'yi veliaht tayin etmesi, yeterli bir kanıt olarak değerlendirilmeye mümkündür. Ancak Muâviye b. Yezid atalarının veliaht tayin geleneğini kabullenmeyerek halifeliği üslenmemiş, şûra yoluyla seçilmesi için bu konuyu Müslümanlara havale etmiştir. Zaten göreve getirildikten kırk gün sonra hastalığından dolayı vefat ettiği bilinmektedir (Taberî, V, 501-503.).

Muâviye'nin bu işi üstlenmemesi, otorite boşluğuna zemin hazırlamıştır. Öyle anlaşılıyor ki bir anda devletin başsız kalması karşısında Emevî yönetimi hazırlıksız yakalanmıştır. Çünkü kısa süre şaşkınlık

geçiren Şam yönetimi H. 64 yılı Zilka'de ayının üçüncü günü (23 Haziran 684) Mervân b. Hakem'e biat etmek suretiyle bu boşluğu doldurmak için gayret sarfetmiştir. Böylece halifelik Süfyânilerden Mervânîlere geçmiştir (İbnü'l-Esîr, IV, 146.).

Câbiye'de yapılan toplantıda Mervân'dan sonra Hâlid b. Yezid; ondan sonra da Amr b. Saîd için biat alınmıştır. Ancak Mervân buna aldırış etmeyip oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'i veliaht tayin etti (İbnü'l-Esîr, IV, 190-192.). Abdülmelik de halife olunca babasının yolundan gitti. Kendisinden sonra halife olması gereken kardeşi Abdülaziz'i azledip yerine oğulları Velîd ve Süleyman'ı veliaht yapmak istedi. Ayrıca Abdülaziz'in ölümü de işini kolaylaştırmıştır (İbnü'l-Esîr, IV, 514.).

Velîd halife olunca geleneği devam ettirip kardeşi Süleyman'ı azlederek yerine oğlu Abdülaziz'i geçirmek istedi ve bunu valilere bildirdi. Irak valisi Haccâc b. Yûsuf, Horasân valisi Kuteybe b. Müslim ve Sind valisi Muhammed b. Kâsım bunu uygun gördüler ve onu desteklediler. Süleyman ise bunu kabul etmeyip şiddetle karşı çıktı. Bu sefer de halifenin ölümü gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Süleyman halife olunca kardeşine destek verenlerden intikam alma yoluna gitti. Bu sürede Kuteybe ile Muhammed idam edilmiştir. Haccâc ise daha önce öldüğü için cezadan kurtulmuştur (İbnü'l-Esîr, IV, 588-591.).

Râşid halifelerin her biri farklı bir şekilde işbaşına gelmişlerdir. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra ona tabi olanlar oğlu Hz. Hasan hususunda bir işaret bekledilerse de olumlu ya da olumsuz bir fikir beyan etmeyip onları serbest bırakmıştır. Hz. Hasan halife seçilince babadan sonra oğulun işbaşına geçmesi ilk olmuştur.

Hz. Muâviye ile Hz. Hasan'ın anlaşmasının neticesinde veliaht meselesi gündemde değildi. Ancak ilerleyen zaman içerisinde Hz. Muâviye'nin aklında olup olmadığı konusunda açık bir bilgi yoktur. Muğire b. Şûbe bu fikri ilk defa ortaya atan kişi olarak tarihe geçmiştir. Her ne kadar doğacak karışıklıkları öne sürerek masumane bir fikir olarak değerlendirilse bile, süreç itibarıyla ele alındığında bu yaklaşımın temelinde menfaat olduğu kuvvetle ihtimaldir. Çünkü Kûfe valiliğinde kalması, bu yargıyı desteklemektedir.

Her ne kadar ilk zamanlar kayda değer negatif gelişmeler meydana gelmeseydi ilerleyen zaman içerisinde birden fazla veliahtın tayin edilmesi, yeni gelen halifenin kendinden sonraki kardeşini azledip yerine oğullarını getirmesi, problemleri ateşleyen olaylar olmuştur. Hakeza kardeşler arasında düşmanlık tohumları ekilmiş ve intikam hareketleri kendini göstermeye başlamıştır. Hatta Maverâünnehir bölgesinde ve Hindistan'da büyük fetihler yapan Kuteybe b. Müslim ile Muhammed b. Kâsım sadece taraf tuttıkları için idam edilmişlerdir. Ayrıca Haccâc b. Yûsuf gibi Emevîlerin pek çok kanlı infazını gerçekleştirmiş olan vali daha önce öldüğü için cezadan kurtulmasına rağmen akrabaları bu yaklaşımdan nasibini almıştır.

Söz konusu uygulama halifeliğe ve çevresine menfaat sağladığı düşünülse bile beraberinde bir takım sakıncaları da getirmiştir. Zaten Emevîler bu uygulamadan en ufak bir yarardan ziyade aksine çok zarar görmüşlerdir. Söz gelimi Kardeşler arasında kin ve düşmanlık baş göstererek, başta valiler olmak üzere taraf olanlara karşı düşmanca bir tavır sergilenmiş, pek çoğu idam edilerek ağır cezalara çarptırılmıştır.

Tayin edilen veliahtların görevlerinde ehliyet sahibi olmaması bu vahim hadisenin diğer bir başka boyutudur. Çünkü görevlendirmek için o dönemde işbaşında bulunan halifenin oğlu olmak yeterli bir nedendir. İşin ehli olmayan kişinin devletin başına geçmesi, başarısızlıkların oluşmasında kaçınılmaz bir gerçektir. Yapılan bu muameleler, istikrarın kaybolmasına, Anarşi ve huzursuzluğun çoğalmasına, böylece devletin hızla irtifa kaybetmesine neden olmuştur. Gelişen bu olumsuz hadiseler, devlet otoritesinin zayıfladığını göstermektedir.

2. CÂHİLİYE TAASSUBU

a. Kavmiyetçilik

Öteden beri Kureyş içinde Hâşimî-Emevî çatışması kendini her fırsatta göstermekteydi. Hatta Hz. Peygamber Hâşimîlerden olduğu için Emevîler iman etmemişler, savaş yolunu seçmişlerdir. Böyle bir durumun hâkim olduğu toplumda Hz. Peygamber kavmiyetçilik yapmayı yasaklamış, birliği, İslâm kardeşliğini tesis etmek için uğraş vermiştir.

Hz. Peygamberin vefatından sonra kavmiyetçilik ruhu zaman zaman canlanmıştır. Söz gelimi Ali-Muâviye çatışmasında da bu ruhu görmek mümkündür. Aslında Hz. Muâviye'nin amacı Hz. Osman'ın kanını talep etmek değil, bir Hâşimî'ye biat etmekten kaçınmaktır. Bu hadiseler Kureyş içinde devam ederken taşrada ise Mudarîler ile Yemenliler arasında meydana gelmekteydi. Öteden beri bu iki kabile arasında bir çatışma sürekli olarak gündemdedeydi (Algül, III, 160.).

Hz. Muâviye, devletini kurarken Yemenlilere dayanmıştı. Oğlu Yezid'in annesi Yemenli Kelp kabilesinden Meysân adlı bir kadındı. Yezid de aynı kabileden bir kadın ile evlenmişti (Suyûtî, 205.). bu sebepten dolayı Yemenliler iktidarda devamlı söz sahibiydiler. Bu da Mudarîlere karşı bir üstünlük demektir.

Bu yüzden Mudarilerden Kayslılar, II. Muâviye'ye değil Mekke'deki Abdullah b. Zübeyr'e biat etmişlerdir (Hasan, I, 428.).

Mervân'a kadar Yemenliler hâkimiyetlerini devam ettirdiler. Fakat Abdülmelik ile başlayan devreden itibaren Kayslılar kendini gösterdiler ve devlete hâkim oldular (Hasan, I, 428-429.). Süleyman b. Abdülmelik döneminde ise Yemenliler hâkimiyeti tekrar ele geçirdiler (Algül, III, 160.). Durum bu minval üzere devam edip gitti. Yalnız Ömer b. Abdülaziz buna son vermiştir. O kabilesine değil, liyakatine ve ehliyetine bakmıştır. Ama vefatından sonra durum aynen eskisi gibi devam etmiştir. Bu da isyanlara, karışıklıklara ve istikrarsızlıklara neden olmuştur (Hasan, I, 427-432.).

b. Arap İrkçılığı ve Mevâliler

Zımmiler Müslüman olmuş ve Basra'ya yerleşmişlerdi. Bunların Müslüman olması demek, cizyeden kurtulmak demektir. Bu da gelirlerin düşmesi anlamına geliyordu. Bu durumu memurlar Haccâc'a bildirince Haccâc, bu kişilerin şehri terk edip köylerine dönmelerini emretti. Zor durumda kalan bu kişiler yardım istemek için ne yaptılarsa bir çare bulamadılar. Bu sırada H. 81/ M. 701 yılında Muhammed b. Eş'âs'ın oğlu Abdurrahman, Haccâc'a karşı ayaklanınca halk, Haccâc ile savaşmak, Abdülmelik'i ise makamından indirmek üzere biat ederek ona destek vermiştir (İbnü'l-Esîr, IV, 465.).

Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti döneminde huzuruna iki Arap ile bir Mevâli üç kişilik bir heyet gelmişti. Araplar konuşuyor, Mevâli sessiz bir şekilde duruyordu. Ömer ona; "Sen bu heyetten değil misin, niçin konuşmuyorsun?" diye sordu. Mevâli: "Ey Müminlerin Emiri! Yirmi bin Mevâli maaşsız bir şekilde savaşmaktadır. Bir o kadarı da Müslüman olmuş ve hala haraç/cizye ödemektedir. Valimiz zalim ve ırkçıdır. Minberimize çıkar ve şöyle demektedir: Ben size âlim olarak geldim ve bugün artık ırkçıyım. Vallahi kaomimden bir tek kişi benim için kaomimden olmayan yüz kişiden daha sevimlidir." Bunu duyan halife hemen valisi Cerrâh'a kibleye dönüp namaz kılanlardan cizyeyi kaldırmasını emretmiştir. Bu uygulama yürürlüğe girdikten sonra insanlar İslâm'a girmek için çaba sarf etmiştir. Fakat insanların cizye vermemek için Müslüman olduğunu, sünnet kontrolü yapılmasının gerekliliğini savunan ortalık karıştırıcıları türemeye başlamıştı. Bu hali öğrenen vali, hemen durumu halifeye bildirmiştir. Halife ise; Allah Teâlâ, Peygamberini davet edici olarak gönderdiğini, sünnetçi olarak göndermediğini ileterek konuyu kapatmıştır (İbnü'l-Esîr, V, 52.). Bu durum çok sürmemiştir. Ömer vefat edip yerine geçenler bu zulmü devam ettirmişlerdir.

Kavmiyetçilik Araplar arasında cahiliye döneminden beri süregelen bir olaydır. Herkes kendi kavmini, kabilesinin üstünlüğünü her fırsatta dile getirmiştir. Ümeyyeoğulları ile Hâşimoğulları arasında eskiden beri süre gelen bir çatışma mevcuttu ve bu her fırsatta kendini gösteriyordu.

Emeviler, Hâşimoğullarını göreve getirilmemiştir. Arap olmayanları ise önemli noktalardan ziyade alt görevler verilmiştir (Hasan, I, 427-432.). Bunlardan cizye ve haraç vergilerini toplamış, gerektiğinde askerlik yaptırmıştır. Müslüman olsalar bile aynı cinsten vergi alınmaya devam etmiştir. Bu yaklaşım tarzı, ikinci sınıf insan muamelesi uygulandığını göstermektedir. Bunların yanı sıra işbaşına gelen halife kabilelere karşı farklı muamelelerde bulunmuştur. Kendi kabilesinin dışındaki olan kabilelere görev verilmediği gibi işbaşındakiler de görevden uzaklaştırılmıştır. Hatta kabileler arası rekabet zaman zaman kanlı çarpışmalara sebep olmuştur. Uygulanan bu negatif yaklaşım, dışlanma ve ötekileştirme problemlerini oluşturarak, toplumun bütünselliğini zedelemiştir.

Devlet yönetimi, o dönemde bir ailenin mensuplarına aitti. Ancak devlet, farklı milletlerden oluşmaktaydı. Bu kişilerin bir kısmı Müslüman olmasına rağmen usulüne göre zekât, sadaka gibi gelirleri devlete verirlerken, bir kısmı da gayr-i müslim olduğundan dolayı haraç, cizye gibi vergiler öderlerdi. Bundan dolayı devlet gelirlerinin azalması gibi bahanelerle Müslüman olmalarına rağmen kendilerinden vergiler alınması, dikkat çekicidir.

3. BAZI HALİFELERİN SİYASİ-ÖZEL KARARLARI ve ELEŞTİRİLER

Şam, fethedilmeden önce Bizans hâkimiyet altındaydı. Kardeşi Yezîd'in ölümünden sonra buraya vali olan Hz. Muâviye, devletini kurduktan sonra Şam'ı devletin baş şehri yaptı. Şam uzun yıllar Bizans hâkimiyetinde kaldığı için Bizanslılar burada koşullanarak kurumlarını iyice yerleştirmişlerdi. Hz. Muâviye, bu kurumların çoğunu muhafaza etmiştir. Devlet içerisinde kurumların işlerliğini devam ettirmiştir. Bizanslılardan kalma bir takım adetler uygulamaya başlamıştır. Fakat yapmış olduğu söz konusu siyasi kararları, bazı kimseler tarafından eleştirilmiştir.

Hz. Muâviye'nin en çok tenkit edilen yönü ehil olmadığı halde oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesidir. Söz konusu bu yönetim şekli, Bizans tipi bir yönetim olduğu ve krallık sistemiyle örtüştüğü bilinmektedir (Yıldız, (1986) I, 311.).

Şam'a giden Medineliler, veliaht olarak tain edilen Yezid hakkında şu ifadeleri kullanmışlardır: "Bizler hiçbir dindarlığı olmayan bir adamın yanından geliyoruz. Bu adam şarap içiyor, tambur çalıyor, huzurunda

cariyeler şarkı söylüyor, köpeklerle oynuyor, geceye de hırsızlarla sohbet ediyor.” (İbnü’l-Esîr, IV, 103-104.). Mürzir b. Zübeyr de buna yakın ifadeler kullanmıştır: “Allah’a yemin ederim ki o, şarap içiyor; namaz kılamayacak hale gelinceye kadar sarhoş oluyor.” (İbnü’l-Esîr, IV, 104.).

Hutât b. Yezîd Müslüman olunca Hz. Peygamber onu Hz. Muâviye ile kardeş ilan etmiş ve Hutât Şam’da vefat edince o bu kardeşlikten sonra ona varis olmuştur. Gerçekte Hz. Muâviye, bu kardeşlikten dolayı böyle bir mirasın söz konusu olmayacağını çok iyi bilenlerden birisiydi (İbnü’l-Esîr, IV, 324.).

Hz. Muâviye, Ziyâd b. Ebîhi’yi nesebine katmıştır. Onun bu şekilde nesebine katması İslâm seraitinin hükümlerinin aleni olarak ilk defa çiğnenmiş olduğu bir durumdur. Çünkü Hz. Peygamber bir çocuk için kimin yatağında doğmuş ise onun nesebine bağlı olduğu hükmünü getirmiş ve zina edenin de recmedilmesi gerektiğini emretmiştir (Taberî, V, 214-215.).

Hz. Muâviye, Şam’da saltanatı elde edince, saltanat divanını kurmuş, saraylar yaptırmış, hademeler tayin etmiş, teşrifatçılar görevlendirmiş ve saray hayatını icra etmeye başlamıştır. İslâm Tarihinde ilk defa taht yaptırıp oturan, teşrifat merasimi koyan, sokakta alay ile yürüyen, camide mahfil yaptırın, muhafızlarla korunan ve oturduğu yerden hutbe okuyandır. Bizanslılardan aldığı pek çok âdeti sarayında tatbik ettiği ve böylece sefahatin saraya sokulduğu görülmektedir (Ünlü, (1992), I, 168.).

H. 44 yılında Mervân b. Hakem defalarca Medine valiliği yapmıştır. Medine’de bir köşk yaptırdığı bilinmektedir (İbnü’l-Esîr, III, 447.). Hz. Ali’ye küfretmekte aşırı gittiği ve bayram hutbesini namazdan önceye alan ilk kişi olduğu bilinen bir diğer husustur (İbnü’l-Esîr, IV, 194.).

Yezîd b. Abdülmelik’in çok sevdiği Habbâbe ve Sellâme adında iki cariyesi vardı. Bir gün gezinmek için çıktıkları bir sırada Yezîd, Habbâbe’ye bir üzüm tanesi attı. Bu üzüm tanesi Habbâbe’nin boğazına kaçtı, mosmor oldu. Bunun sonucunda hastalanıp öldü. Yezid onu üç gün defnettirmede. Sonunda ceset koktu. Yezîd onu öpüyor, kokluyor; sonra bakıp bakıp ağlıyordu. Adamlarının cesedin durumunu haber vermeleri üzerine gömülmesine izin vermiştir (İbnü’l-Esîr, V, 121.).

Ömer b. Abdülaziz döneminde saraydan uzaklaştırılan bir takım sefih kimseler Yezîd’in yanında itibar bulmuştur. Gününü gün eden Yezîd zevk ve sefaya düşkün bir adamdı. Devlet işleriyle hiç ilgilenmiyordu. Hatta sefahat yüzünden sınırları bozulmuştu. İkaz ve tenkitler onun için pek önemli değildi. Habbâbe’nin ölümünden birkaç hafta sonra üzüntüsünden ölmüştür (İbnü’l-Esîr, V, 121; Ünlü, I, 208.).

Velid b. Yezîd, halife olduktan sonra oyun oynamayı, zevk ve sefa peşinde koşmayı, içki içmeyi, ava gitmeyi ve fasıklarla arkadaşlık etmeyi giderek arttırmıştır (İbnü’l-Esîr, V, 290.). Velid, Horasan valisi Nasr b. Seyyâr’a mektuplar yazıp kendisine saz aletleri, tamburlar, altın ve gümüşten yapılmış eşya getirmesini ve ayrıca Horasân’dan köçekler, şarkıcılar, av kuşları vb. şeyleri göndermesini istemiştir. Nasr bir taraftan karışıklık ve isyanlarla uğraşırken diğer taraftan da Velid’in isteklerini nasıl yerine getireceğinin telaşına düşmüştür. Velid, fasık, aşırı derecede içki tüketen, Allah’ın haramlarından sakınmayan, sarhoş olarak hacca giden, fıskını millet önünde işleyen bir kimsedir. Devlet hazinesini tamamen israf etmiş, lüzumsuz yere maaşları yükseltmiş ve kendisinden önceki halife Hişâm’ın doldurduğu devlet hazinesini haddinden fazla harcamıştır (Ünlü, I, 216.).

II. Velid elinde bulunan iktidarla sadece oynamıştır. İdarî faaliyeti bir nevi spor sayıyor; bununla ciddi ve devamlı bir şekilde meşgul olmuyordu. Gençliğinde kazandığı acı ve insanları istihkâr eden huyu, devam ettirmiştir. Atlar, av köpekleri, şarkıcılar, şair ve edipler, onun en çok değer verdiği şeylerdi. Gündüzleri çölde dolaşır. Geceleri içki ile geçirir, kadehleri devirir ve mukaddes olan şeylerle alay ederdi (Welhausen, (1963), 168-169.).

Velid bir defasında Kur’ân-ı Kerim’i açıp: “Peygamberler yardım istediler ve her inatçı, zorba hüsrana uğradı.” (İbrahim, 15) ayetini çıkardı ve bu ayeti okla atarak: “Sen beni zorba ve zalim diye tehdit ediyorsun, işte ben o zorba ve zalimim. Sen kıyamet günü geldiğinde: Ey Rabbim! Beni Velid parçaladı, diye söyle.” demiştir. Bunun üzerinden fazla bir zaman geçmeden Velid öldürülmüştür (İbnü’l-Esîr, V, 291.).

Emevî devletinin kurulduğu Şam toprakları fethedilmeden önce Bizans İmparatorluğuna aitti. Bu bölgede haliyle Bizans gelenekleri hâkimdi. Hz. Muâviye’den itibaren bir takım saray gelenekleri alınarak Emevî sarayında da kendini göstermeye başlamıştır. Bu gayet normal bir davranıştır. Çünkü Hz. Ömer döneminde de divanlar oluşturulurken Bizans ve Sâsânîlerden istifade edilmiş, gerekli düzenlemeler yapılarak İslâm devlet yapısı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ancak bu istifade işi Emevîler’de abartılmıştır. Söz gelimi hacipler, teşrifatçılar, vb. görevler örnek olarak gösterilebilir.

Bunun yanı sıra halifeliğe geçen kimseler ümmetin lideri/imamı konumunda olmalarına rağmen dini bir takım emir ve yasakları hiçe sayıp muhalefet edencesine hareket etmeleri, içki içmeleri, eğlence meclisleri oluşturmaları hiç de hoş karşılanacak hareketler değildir. Yapılan bu olumsuzlukların aleni olarak yapılması, memnuniyetsizlik oluşturmuştur. Ayrıca halifelerin bu tür işlerle uğraşmaları işin abartılı bir

şekilde aktarılmasına neden olabilmektedir. Söz gelişi II. Velid ile ilgili rivayet, buna örnek gösterilebilir. Çünkü bir halifenin Kur'an âyetini hedef tahtası yapması, akliselim ile açıklanacak bir durum olmasa gerektir.

4. MUHALİFLERİN FAALİYETLERİ VE ONLARA KARŞI TAKİP EDİLEN SİYASET

a. Ehl-i Beyt ve Taraftarları

Halifeliğin devri sırasında yapılan anlaşmada Hz. Ali'ye küfredilmemesi, taraftarlarına zulmedilmemesi gibi şartlar bulunmasına rağmen bu şartların yerine getirilip getirilmediği hala tartışılan bir konudur. Söz gelimi Cuma günleri hutbe okuyan valiler, Hz. Osman'a dua ettikten sonra Hz. Ali'ye küfretmeleri, Ali taraftarlarının tepkisini çekiyor, her defasında itiraz ediyorlardı.

Bu itiraz edenler içerisinde Hucr b. Adıyy ve arkadaşları da vardır. Kûfe valisi Muğire b. Şu'be efendilerinden aldığı emri her hafta yerine getiriyordu. Her defasında da bu grubun itirazı ile karşılaşılıyordu. Muğire, yumuşak huylu biri olduğu için sadece uyarıyor, ceza vermekten çekiniyordu. Cezalandır! diyenlere; "Onları öldürürsem, Muâviye dünyasını imar etmiş, Muğire de ahretini kaybetmiş olur." cevabını vermiştir. Muğire'nin valiliği süresince bu durum bu şekilde devam etmiştir. Fakat o ölüp yerine Ziyâd b. Ebîhi vali olunca işler değişmiştir. Yeni vali de eskisi gibi görevini yapıyor; muhalif grup da itirazlarına devam ediyordu. Ancak Ziyâd, Muğire gibi müsamaha gösterecek bir adam değildi. Her zaman olduğu gibi itirazlar yükselince derhal harekete geçti (Taberî, V, 254-256).

Sevilen bir adam olan Hucr'un ele geçmesi o kadar kolay olmadı. Bu zorluğu anlayan Ziyâd, siyasi dehasını kullandı. Hucr'un etrafındaki adamlarını birer birer ondan uzaklaştırdı. Sonunda Hucr, küçük bir grupla yalnız kalınca 13 arkadaşıyla yakalandı. Zincirlere vurularak Şam'a gönderildi. Bunlardan altısı aşiretlerinin yardımıyla kurtuldu. Hucr ve yedi arkadaşı Hz. Muâviye tarafından idam edilmiştir (Taberî, V, 257; Üçok, (1979), 37.).

b. Kerbelâ Fâciası

Yezîd, halifeliğe geçince Hz. Hüseyin ona biât etmemiştir. Bunu fırsat bilen Kûfeliler, ona defalarca mektup yazıp davet etmeye, başa geçmesi için çağrı yapmaya başladılar. Bu çağrılara temkinli yaklaşan Hz. Hüseyin durumu araştırması için amcaoğlu Müslim b. Akil'i Kûfe'ye gönderdi. Müslim, Kûfe'ye gelince halk onun etrafına toplandı; zafere kadar onun yanında olduklarına dair biât verdiler. Bunun üzerine Müslim, durumu Hz. Hüseyin'e bildirerek Kûfe'ye gelmesini istedi (Taberî, V, 347-381).

Tüm bu olaylar devam ederken Yezîd Kûfe valisini değiştirdi. Barış yanlısı olan Nûman b. Beşîr'i görevden alıp yerine Ubeydullah b. Ziyâd'ı atadı. Yeni vali, Şiîlere karşı katı bir tutum izlemeye başladı. Onları sıkı bir takibe aldı. Bu yaklaşım tarzı karşısında Kûfeliler, Müslim'i yalnız bıraktılar. Ubeydullah da onu öldürdü (İbnü'l-Esîr, IV, 21-37.).

Bütün bunlardan habersiz yol hazırlığı yapan Hz. Hüseyin'e; "Ne olur gitme, Kûfeliler seni yalnız kor, öncekileri düşün, illâ gitmek istiyorsan Yemen'e git." dedilerse de hiç kimse onu ikna edemedi. O da kimseye aldırmadı. Yanında küçük bir grupla yola çıktı (Taberî, V, 382 vd.). Yolda olanları öğrendiğinde iş işten geçmişti. Geri dönmek istediysen de bu sefer Müslim'in kardeşleri engel olmuştur (İbn Kesîr, (1992), VIII, 172.).

Yoluna devam eden bu küçük grup Kerbelâ'da Hurr b. Yezîd tarafından kuşatıldı. Valinin talimatı üzerine çevre ile irtibatları kesildi. Hz. Hüseyin "İstenmiyorsak gideriz." dese de Hurr'u ikna etmedi. Bu vakanın daha vahim tarafı Yezîd ile görüşmesine de izin verilmemesidir. Önce biât etmesi istenmesine rağmen o da buna yanaşmamıştır (İbnü'l-Esîr, IV, 38-44.).

Tarihin en acı olayının yaşandığı Kerbelâ'da Hz. Hüseyin, 72 yakınıyla birlikte şehit edilmiş ve başları kesilerek Şam'a gönderilmiştir. Aç ve susuz bırakılan bu topluluk sayıca kat kat fazla olan Emevî ordusu tarafından adeta paramparça edilmiştir (10 Muharrem 61 / 10 Ekim 680). Bu elim hadisenin gelişim sürecinde kendilerini üst mevkiye gören tabir yerindeyse kraldan çok kralcılar sahne almış, üç kuruşluk dünya menfaati için ahiretlerini karartmış kişilerin ön planda olduğu gözden kaçmamaktadır (Taberî, V, 409-470.).

Bu olay Emevî tarihi için kapkara bir lekedir. Emevîler bunu o an için idrak edecek bir durumda değillerdir. Çünkü onlar bu dönemde devletin bekasını korumak ve devam ettirmek için çaba sarf etmişlerdir. Bu elim vakanın vahim taraflarından biri de kendini devlete ispat ettirmek isteyenlerin, kiritik zamanlarda işi daha da çıkılmaz bir hale sokmalarındır. Olayın diğer bir yönü istihbarat zayıflığıdır. Lakin Bu zayıflık Kûfelilerin yaptığı ilk hareket değildir. Daha önce de bu tür davranışları sergilemişlerdir. Hz. Hüseyin ve taraftarları, davete icabet etmek için sergiledikleri bu tavır ise gayet doğaldır. Çünkü bütün

uyarılarına rağmen artık yola çıkmışlardı. Ya Yezîd'in halifelikliğini kabul edeceklerdi, ya da şehadeti seçeceklerdi. Onlar ikinciyi tercih etmişlerdir.

c. Harre Olayı

H. 63 / M. 682 yılında Osman b. Muhammed, Yezîd tarafından Medine valisi olarak atanmıştır. Hâlbuki işinde acemi ve çabuk etki altında kalma gibi özelliklere sahipti. Osman her ne kadar siyasette yetkinliği zayıf olsa da Medinelileri kazanmak adına içinde Ğâsilü'l-Melâike olarak bilinen Hanzala'nın oğlu Abdullah ve sekiz oğlu ile Medine eşrafından çok sayıda kişinin bulunduğu bir heyeti Şam'a gönderdi. Heyet Şam'a varınca halife onlara izzet ve ikrama bulundu. Daha sonra Abdullah'a yüz bin dirhem, oğullarına da onar bin dirhem bağışta bulundu, hediyeler verdi.

Bütün bu izzet ve ikrama rağmen heyet Medine'ye verdikleri biatten vazgeçtiklerini, dönünce halife hakkında kötü propaganda yapmaya başladıkları bilinmektedir. Söz gelimi şu ifadeleri kullanmışlardır: "Öyle bir adamın yanından geliyoruz ki, dinle diyanetle alakası yoktur. Bu adam şarap içiyor, tambur çalıyor, huzurunda cariyeler şarkı söylüyor, köpeklerle oynuyor, geceye hırsızlarla sohbet ediyor, sarhoş olup namazları terk ediyor. Şahit olunuz ki bizler ona olan biatimizi geri almış ve onu azletmiş bulunuyoruz." Bu propaganda sonunda Medineliler Abdullah b. Hanzala'nın etrafında toplandılar. Şam kafilisinde bulunup daha sonra gelen Münzir b. Zübeyr de onlara katılmıştır (Taberî, V, 409-470.).

Medine'deki bu gelişmelerden haberdar olan Yezîd, Nûman b. Beşîr'i nasihat etmesi için gönderdi. Nûman Medinelileri uyararak, Emevî ordusu ile baş edemeyeceklerini söylemesine rağmen onu dinleyen olmadı (İbnü'l-Esir, IV, 104-105.). Bununla yetinmeyen Medineliler valiyi de şehirden çıkardılar. Bin kadar Ümeyyeoğlunu da Mervân'ın evine hapsedtiler. Ancak daha sonra bunları serbest bırakmışlardır.

Yezîd, Medinelilere karşı Müslim b. Ukbe komutasında seçkin askerlerden oluşan on iki bin kişilik bir kuvvet gönderdi ve Müslim'e şu talimatı verdi: "Onlara üç gün süre ver. Kabul ederlerse mesele yok. Aksi takdirde onlarla savaş. Zafer kazanırsan orayı üç gün süreyle talan et. Ne ele geçirirseniz hepsi askerlerindir. Üç gün sonra elini çek." Müslim, yolda Abdülmelik b. Mervân ile görüşmüş, onun verdiği taktik ile hareket etmeye karar vermişti. Medine'ye doğru tarafından yaklaştı ve onları ikaz etti (Taberî, V, 482-487.).

Verilen üç günlük sürenin sonunda Medineliler savaşmak konusunda kararlı olduklarını bildirince Şam askerleri Harre yönünden saldırıya geçtiler. Kanlı bir savaşın sonunda Medineliler birer birer öldürüldüler. Abdullah ve sekiz oğlu da öldürülenler arasındaydı. Savaşı kazanan Şam askerleri emirlerinin izniyle şehri üç gün yağmaladılar, insanları öldürdüler. Akabinde Müslim Medinelilerden biat istedi. Biat etmeyen öldürülecekti. Çünkü bu konuda kendisine her türlü yetki verilmişti.

Harre Olayı H. 63 yılının Zilhicce ayının bitimine iki gün kala (27 Ağustos 683) meydana gelmiştir (Taberî, V, 487-494.). Bazı Klasik kaynaklara göre insanların canlarına ve mallarına kastedilmiş, tecavüzler sonucunda doğan çocuklara da "evlâdü'l-Harre" diye adlandırılmıştır. Üsâme b. Zeyd b. Hârise (Hz. Peygamber'in âzatlısı)'nin evinin dışında diğer tüm evlerin yağmalandığı bilinmektedir. İbn Kesîr, Yezîd'in Medine hakkında ortaya koyduğu bu yaklaşımın büyük bir hata olduğunu dillendirmektedir. Meydana gelen söz konusu savaşın Yezîd'in zamanında gerçekleştirilen en çirkin hadiselerden biri olarak kabul etmektedir (İbn Kesîr, (1992), VIII, 274; el-Bidâye, VI, 240.).

d. Abdullah b. Zübeyr'in Muhalefeti ve Mekke Saldırısı

Medine'de üstünlük sağlayan Şam ordusu, hızlı bir şekilde ikinci hedefi olan Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Yolda, zaten hasta bir vaziyette olan ordu komutanı Müslim b. Ukbe ölünce yerine Husayn b. Numeyr geçmiştir. Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'in halifelikliğini kabul etmeyenlerdendi. Babası zamanında ortaya koyduğu biati Hz. Muâviye ölüp yerine Yezîd geçince Abdullah ve diğerleri biatini bozmuştur. Çünkü bazı yerlerde gizli veya açık propaganda faaliyetleri yapmaya başlamışlardı. Abdullah'ın mücadelesi en göze çarpanıdır. Söz gelimi Mekke'ye yerleştikten sonra iyi bir çevre edinmiş hatta halifelikliğini dahi ilan etmiştir.

Yezîd, onu bertaraf etmek için ordusuna verdiği emirle ordu H. 64 / M. 683 yılı Muharrem ayında Mekke'ye ulaşmıştır. Bu sırada Abdullah yalnız değildir. Yanında Hâricîlerin lideri Necdî b. Âmir ile Muhtârü's-Sakafî de bulunmaktadır. Bunların düşüncesi aynı değildi ama Emevîleri Mekke'ye sokmamak için fikir birliği içindeydiler. Şam ordusu, Mekke'ye gelir gelmez üst taraftan saldırıya geçmiş, Ebû Kubeys dağına kurdukları mancınıkla şehri vurmaya başlamışlardır. Yağlı, ateşli güller atıyorlardı. Bunun sonucunda bir ara Kâbe'nin örtüsü ateş almış ve ahşap olan kısımlar yanmıştır. Kuşatmanın devam ettiği günlerde halifenin ölüm haberi gelince Şam ordusu saldırıyı durdurmuştur. Bu arada Abdullah, Şam ordusunu kendisine biat etmeye çağırıyordu. Husayn, kendileri ile Şam'a gelirse bunu yapacaklarını söyledi. Ancak Abdullah onlara güvenemediği için bu çağırışı kabul etmemiştir. Çünkü Mekke'yi hilafet merkezi

yapma fikrine sahipti. Her iki tarafın da isteği olmayınca Şam ordusu kuşatmayı kaldırıp geri döndü. Şam'da ise Muâviye b. Yezîd'e biat gerçekleşmişti (Taberî, V, 469-502.).

Mekke halkı şimdilik bu görev değişikliği nedeniyle büyük bir beladan kurtulmuştu. Ancak esas savaş Abdümelik b. Mervân zamanında Haccâc b. Yûsuf'un eliyle olacaktır. Bu geçen zaman içinde Abdullah bir hayli mesafe almış, İslâm topraklarının büyük bir kısmında söz sahibi olmuştu. Bu arada birinci kuşatmada beraber çarpıştığı Hâricilerle bir türlü anlaşamamış ve uzun süre devam eden mücadeleler sonucunda yıpranmıştı. Bir de buna Muhtârû's-Sakafî eklenince iş iyice çıkmaza girmişti. Muhtar ondan bir imtiyaz koparamayınca Kûfe tarafına gitmiş, orada devletini kurmuştur. Ehl-i Beyt adına çıktığı için Kerbela olayına karışanların pek çoğunu öldürmüştü. Ayrıca Emevî ordusunu yenince, ümidi artmıştı. Bundan dolayı tüm İslâm topraklarını ele geçirme hevesine kapılmıştır (Algül, III, 101.).

Bunun tehlikeli bir durum arz ettiğini gören Abdullah, kardeşi Mus'âb komutasında bir ordu gönderdi. Kanlı bir savaştan sonra Muhtar bertaraf edildi ve öldürüldü. Ama Abdullah'ın ordusu da iyice yıpranmıştı (İbnü'l-Esir, IV, 268-270.). Öteden beri hasımlarının zaafını bekleyen Abdümelik fırsat kollamaktaydı. Bu fırsatı görünce de Haccâc b. Yûsuf komutasındaki bir orduyu Mekke'ye göndermesi gecikmedi. Haccâc, aslen Tâifli olduğu için bölgeyi çok iyi tanıyordu. H. 72 / M. 691 yılı hac mevsiminde Mekke'ye ulaştı. Tüm geçitleri tuttu, şehre giriş çıkışları yasakladı. Ebû Kubeys dağına kurduğu mancınıklarla şehri vurmaya başladı. Atılan taşlar Hem Kâbe'ye, hem de tavaf eden hacılara zarar veriyordu. O esnada haccetmekte olan Abdullah b. Ömer, Haccâc'a haber göndererek bu işi ertelemesini istedi. Bu istek kabul edilmiş; fakat ziyaret tavafından sonra münadilerle dışarıdan gelenlerin derhal şehri terk etmeleri duyurulmuş ve akabinde güller şehrin üzerine yağmaya başlamıştır.

Kuşatma yedi ay sürmüştür. Şehirde yiyecek, içecek ve silah azalmıştı. Dışarıdaki kuvvetler yenilmiş Basra ve Kûfe bölgeleri Emevîlerin eline geçmişti. Böylece dışarıdan yardım umudu da yok olmuştu. Mekke sokaklarına sıkışıp kalan Abdullah, annesiyle bir durum değerlendirmesi yapmış ve onun tavsiyelerine uyup son bir çare olarak bir çıkış harekâtına kalkıştı. Önce adamları, sonra da kendisi öldürüldü (Cemaziyülevvel 73 / Ekim- Kasım 692.). daha sonra başı gövdesinden ayrılıp Şam'a gönderilmiştir (Taberî, VI, 187-192.).

Haccâc, İbn Zübeyr'i saf dışı ettikten sonra Mekke'ye gitti. Mekkeliler, onun vasıtasıyla Abdümelik'e biat etmiştir. Daha sonra etraftaki kanlar ve taşlar temizlendi. Mekke'de işi biten Haccâc, Medine'ye geldi. Medine halkına da çok kötü davranarak küçümseyici sözler kullandı. Artık o Abdümelik tarafından atanmış Mekke ve Medine valisiydi (İbnü'l-Esir, IV, 349-351.).

e. Tevvâbûn Hareketi

Vaktiyle Hz. Hüseyin'i davet edip onu yalnız bırakanlar ve ölümüne seyirci kalanlar Süleyman b. Surâd'ın liderliğinde bir araya geldiler. Durumu gözden geçirip pişmanlıklarını dile getirdiler. Yaptıklarına tevbe ettiklerinden dolayı onları "Tevvâbûn Grubu" denmiştir.

Süleyman başlangıçta on altı bin kişinin adını yazdı. 65/684 yılında harekete geçtiklerinde sayıları sadece beş bin kişiydi. O sıra Kûfe, Mekke halifesi Abdullah'a bağlıydı. Vali, bu kadar kişiyle Şamlılara karşı hiçbir şey yapmanın mümkün olmayacağını ve bu işten vazgeçmelerini tavsiye etti. Fakat onlar söz dinlemeyip Kerbela'ya doğru yola çıktılar. Orada 24 saat yas tuttular. Daha sonra harekete geçmişlerdir. Karşılarına çıkan Şam ordusu kalabalık ve tecrübeliydi. Ubeydullah b. Ziyâd, Husayn b. Numeyr komutasında on iki bin kişilik seçkin bir kuvvet gönderdi. Ardından aynı sayıda bir kuvvetle takviye etti. Yapılan savaşta Tevvâbûn Grubu nerdeyse tamamen kılıçtan geçirilmiştir. Çok azı ise ancak kurtulabilmiştir (Taberî, V, 552-563.).

f. Muhtârû's-Sakafî İsyanı

Aslen Tâifli olan bu şahıs makam ve mevkiye düşkünlüğü ile tanınmaktadır. İlk önce Mekke'ye Abdullah b. Zübeyr'in yanına gitmiş, fakat umduğunu bulamayınca Medine'de ikamet etmekte olan Hz. Ali evladından Muhammed b. Hanefiyye'yi ziyaret ederek ona Ehl-i Beytin intikamını almak için harekete geçeceğini söylemiştir. Ancak Muhammed kuvvetle ihtimal onu tanıdığından dolayı onunla işbirliğine yanaşmadığı bilinmektedir (Algül, III, 97.).

Hicaz bölgesinde istediğini bulamayan Muhtar Kûfe'ye yönelmiştir. Ancak hemen ortaya çıkmayıp Tevvâbûn hareketinin sonucunu beklemiştir. Onlar hezimete uğrayınca fırsatını bulduğu ilk anda ortaya çıkarak, Muhammed'in halifelliğini ilan ettiğini, kendisinin de onun veziri olduğunu iddia etmiştir. Bu propaganda beklenilenden daha fazla etki yapmıştır. Kısa zamanda etrafına pek çok insan toplandı. Bir müddet sonra da Kûfe'de şii bir devlet kurmayı başarmıştır. Etrafa valiler ordular gönderdi. İyice kuvvetlenince de Kerbela'ya adı karışanları cezalandırmak için harekete geçti. Sağ kalanları yakalayıp birer birer cezalandırmıştır. 67/686 yılında İbrahim b. Eşter komutasındaki ordusu, Ubeydullah b. Ziyâd

komutasındaki Emevî ordusunu hezimete uğrattı. Ubeydullah ve Ömer b. Sa'd ölümler arasındaydı. Böylece Kerbelâ'nın intikamı kesin olarak alınmış oluyordu. Bu zafer onda tüm İslâm dünyasını ele geçirme fikrini uyandırmıştır (İbnü'l-Esîr, IV, 212-268.).

Ancak gelişen olaylar Abdullah b. Zübeyr ile aralarının açılmasına sebep olmuştur. Abdullah, Basra valisi olan kardeşi Mus'âb'a onun üzerine yürümesini emreder. Yapılan savaşı Muhtar kaybetmiştir. Fakat diğer tarafın da pek kazancı olmamıştır. Çünkü bu savaş, pusuda düşmanlarının zafiyetini bekleyen Abdülmelik b. Mervân'a yaramıştır. Her ne kadar Muhtar onun ordusunu yenip büyük kayıplar verdimiş olsa da Abdülmelik hem ondan kurtulmuş, hem de onunla yapmış olduğu savaş neticesinde en büyük düşmanı olan Abdullah'ın gücünü büyük oranda azaltmıştır. Böylece Abdülmelik, Abdullah ile daha kolay hesaplaşabilecekti. Nitekim bu işi Haccâc noktalamıştır.

g. Hâricîler

Tarihsel süreçte Hâricîler Sıffin savaşının bir neticesidir (Yıldız (1998), 513.). Ayrıca Hz. Ali'ye zorla hakem olayını kabul ettiren, daha sonra da; "Hüküm Allah'ındır." diyerek bunu kabullenmeyip ayrılanların oluşturduğu bir harekettir (Kubat (2006), 117 vd..). Ömrünün son dönemine kadar bunlarla mücadele eden Hz. Ali, sonunda bir hâricînin eliyle hayata veda etmiştir.

Hâricîler, Hz. Muâviye'ye daha çok kızdığı bilinmektedir. Çünkü onun Müslümanların mallarını boş yere harcadığına, köşkler, muhafızlar ve haciplerle Bizans sarayını örnek alarak krallar gibi yaşadığına ve halifelik makamına Müslümanların icmâ ve rızasıyla gelmediğine inanıyorlardı (Hasan, II, 57.). Bu nedenle Hz. Muâviye halifeliğini ilan ettiğinden bu yana defalarca ayaklanmışlardır. Hızla çoğalıyorlar, fırsat buldukça harekete geçiyorlardı. Yenilgi onları yıldırılmıyordu. Ziyâd ve oğlu Ubeydullah başta olmak üzere valiler şiddetli bir şekilde onların isyanlarını bastırıyor, nefes aldırıyorlardı. Çünkü Irak bölgesinde ancak bu şekilde sükûnet sağlanabilmiştir (İbnü'l-Esîr, III, 411-414, 421-436, 517-521.).

Hâricîler, Irak tarafında rahat hareket edemeyeceklerini anlayınca Mekke'ye İbn Zübeyr'in yanına gittiler. Fakat istedikleri desteği bulamayınca yarısı Basra'ya, yarısı da Yemâme'ye gitmiştir (İbnü'l-Esîr, IV, 166-169.). Bu sırada Basra'da yönetim boşluğu meydana gelmiştir. Bunu fırsat bilip büyük bir hareket başlattılar. Pek çok yeri ele geçirdiler. Önlerine çıkan Emevî ordularına hezimete uğrattılar. Fakat bu parlak dönem çok uzun sürmedi. Haccâc, Kûfe birliklerinin zayıf kaldığını görünce takviye Şam askerleriyle orduyu güçlendirdi. Bu sayede başarı sağlanabilmiştir (İbnü'l-Esîr, IV, 438-450.).

Hâricîler, bir türlü çabalarından vazgeçemediler. Yendiler, yenildiler. Ama sağ kalan birkaç kişi bu hareketi yeniden canlandırmıştır. Öyle ki son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed zamanına kadar bu faaliyetleri devam etmiştir. Mervân, devletin son günlerinde dahi ülkenin dört bir tarafına dağılmış olan Hâricîler'i ısrarla takip etti ve etkili savaşlar sonunda onları yok etmeyi başarsa da devlet, ömrünün son demlerini yaşamaktaydı (İbnü'l-Esîr, V, 388-392.).

h. Abbâsî Propagandası

Devlet içinde huzursuzlukların giderek artması memnun olmayan grupların çoğalmasına neden oluyordu. Bunlardan biri de yönetime hiç yaklaştırılmayan Abbas Oğullarıdır. Bunlar rahat ve planlı bir şekilde hareket edebilmek için Lut Gölü'nün güneyinde gözlerden uzak, fakat kervanların ve hac yolcularının geçtiği, propagandaya elverişli Huzeyme denilen bir yeri seçtiler. H. 99 / M. 718 yılında faaliyetlerine başladılar (Hasan, II, 296.).

Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs, başta Horasan olmak üzere ülkenin dört bir yanına adamlar gönderdi. Bu adamlar gizli olarak faaliyet gösteriyor, çalışmaları hakkında raporlar gönderiyorlardı (İbnü'l-Esîr, V, 53-54.). Bu gelişmelere şahit olan Emevîler, onları takibe başlamıştır. Ancak yakalanan kişiler tüccar olduklarını, söz konusu yapılan şeylerin uydurmadan öteye gitmediğini söylüyorlardı. Bir problemle karşılaştıkları zaman haliyle gittikleri beldelerin eşrafından hatırı sayılır kişilerle tanışıyorlar, başlarına bir şey gelince bunların yardımıyla kurtuluyorlardı (İbnü'l-Esîr, V, 101.). Çare bulamayanlar ise derhal idam ediliyor, kulakları, burunları, elleri veya ayakları kesilerek cezalandırılıyorlardı (İbnü'l-Esîr, V, 137.).

H. 124 yılında Ebû Müslim Horasânî sayesinde hareket biraz daha hız kazanmıştır (İbnü'l-Esîr, V, 255-259.). Böylece 129/747 yılı Ramazan ayında uzun zamandır planlanan isyan alevlenmiştir. Hareket merkezi olarak Horasân seçilmiştir. Çünkü buradakiler Arap değildir (İbnü'l-Esîr, V, 364.). Bu süreçte Emevîlerin Horasân valisi Nasr b. Seyyâr'dır. Ordusuyla isyanı bastırmak istemiş, ancak buna gücü yetmemiştir. Şehirler birer birer elden çıkarken halifeden istediği yardım da gelmeyince Horasân bölgesi kısa zamanda kaybedilmiştir (Algül, III, 220.).

Bu süreçte halife söz konusu hareketin kaynağını araştırmış, hareketin lideri durumunda olan İbrahim'i yakalayıp Harrân'da hapsedmiştir. Fakat bu olay Ebû Müslim'i durdurmaya yetmemiştir. İbrahim'in yerini kardeşleri Ebu'l-Abbâs ile Ebû Ca'fer almıştır. Hareket tüm hızıyla devam etmektedir. Son

halife Mervân cesur ve tecrübeli olmasına rağmen karışıklıkların son safhasına geldiği bir dönemde işbaşına geldiği için başarılı olamamıştır. Bundan dolayı tarihe Emevîlerin en talihsiz hükümdarı olarak geçmiştir (Emir Ali, (1329) II, 169.).

Ebû Müslim, komutanlarında Kahtabe ve oğlu Hasan ile Hâlid b. Bermek'i batıya göndermiştir. Bunların hedefi Irak ve Şam bölgesiydi. Kербela yakınlarında bir Emevî ordusunu hezimete uğratmışlar ve kısa zamanda Kûfe'ye ulaşmışlardır. Hızla ilerleyerek şehirleri birer birer ele geçirmişlerdir (Algül, III, 221.).

Emevî Devleti Arapların işbaşında olduğu bir devlettir. Liyakat ve ehliyet hiç dikkate alınmadan halifeye yakın olanlar işbaşına getirilmiş, diğerleri ne kadar ehil olurlarsa olsunlar hep uzak tutulmuştur. Bu da memnun olmayan büyük kitleler oluşturmuştur. Muhalif olan Arap unsurların yanında Arap olmayan milletler de bu kervana katılmıştır. Devam eden isyan ve hareketler, devletin ordusunu daima meşgul etmiştir. Ordu, söz konusu problemlerle uğraştığı için fetih hareketlerine çoğu zaman fırsat bulamamıştır. İlk zamanlar zalimce hareket eden valiler seçkin askerle isyanların çoğunu, kanlı bir şekilde bastırmıştır. Son dönemlerde, isyanları bastırmak şöyle dursun devleti dahi korumak için asker bulmakta bir hayli zorlanılmıştır. Şam bölgesi tüm ihtişamını kaybetmiş, Arap hâkimiyeti zayıflamıştır. Bu olumsuz gelişmelerin meydana gelmesi, bazı çevreler tarafından ağır eleştirilere tabi tutulmuş ve hatta kesin hükümlere neden olmuştur. Söz gelimi yeni kurulacak devlette belirginleşecek olan İran kavmiyetçiliği gün geçtikçe kendini göstermeye başlayacağını savunanlar meydana gelmiştir (Hitti, (1989) II, 440-441.). Bu tür yaklaşımlar çok olmakla beraber böylesine kesin çizgilerle yorumlamak hayli mübalağalı bir yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır.

Emevîler zamanında saray görevlilerinin, vali ve kumandanların Araplardan seçildiği ve mevalinin Araplarla eşit tutulmadığı bir gerçektir. Ancak Emevîler mevaliyi divanlarda, özellikle de vergi işlerinde Arap amirlerin maiyetinde görevlendirmişlerdi. İlimiye sınıfında mevaliden pek çok insanın olduğu, bazılarının kadı olarak görevlendirildikleri, yine ordu içinde mevaliden pek çok askerin bulunduğu göz ardı edilmemelidir (Yiğit, (1995) XI, 95.).

Araştırma dâhilinde karşı hareketlerin bir kısmı ehli beyt adına çıktığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu yaklaşımın "Ehl-i Beyt" adıyla pirim yapmak istendiği daha sonraki süreçte gayet net olarak ortaya çıkmış ve belirginleşmiştir. Diğer taraftan söz konusu ehl-i beyt hassasiyeti yaygınlaşmasına rağmen ehl-i beytten bazı kimseler bu hareketlere destek vermemişlerdir. Her ne kadar karşı çıkışlara ehl-i beyt adının kullanılarak dini boyut kazandırmak isteyen bir zümre meydana gelse de süreç itibarıyla işin aslı, siyasi olduğu yargısını kuvvetlendirmektedir. Halifeliğin babadan oğula geçmesine karşı çıkan bazı gruplar ise farkında olmadan ya da bilerek halifeliğin ehl-i beyt hakkı olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca bunlar, babadan oğula veya aynı aileden gelen kişilere ait olduğunu da savunmuşlardır.

Diğer taraftan tarih eleştirmenleri tarafından Emevîlere bu kadar yüklenilmesinin temel sebebi, ya Abbâsî taraftarı olması, veya ehli beyte yapılan haksızlıkların çoğalması, ya da beklenen menfaatlerin elde edilememiş olmasında gizlidir. Ayrıca Irak bölgesine atanan valilerin sert ve acımasız olması ve bölge halkının yumuşak huylu valilerin sözünü dinlemeyip taşkınlık yapmasıdır. Ancak Ziyad, Ubeydullah ve Haccâc gibi valiler sayesinde bu bölge zapt edilebilmiştir. Bu dönemin daha iyi anlaşılabilmesi ve daha sağlıklı bilgilere ulaşılabilmesi için Emevîler'in yapmış olduğu icraatlar ve fetihler zamanın şartlarını göz ardı etmeden değerlendirilmelidir (Geniş bilgi için bkz.: Şakir, (1993), III. 55-116.).

SONUÇ

Şam'da H. 41 / M. 660 yılında Hz. Muâviye tarafından kurulan Emevî Devleti, başta kurucusu olmak üzere dirayetli ve liyakatli halifelerin işbaşında olduğu ve isyan hareketlerinden fırsat buldukları anda kayda değer güzel işler yapmıştır. Kuvvetli ordular ve ehliyetli, işini bilen vali ve komutanları sayesinde; Orta Asya Hindistan, Anadolu, Kafkaslar, Kuzey Afrika hatta İspanya'ya kadar pek çok bölgede fetih hareketlerine girişmişlerdir. Fırsat buldukça da Konstantin'i defalarca kuşatmışlardır. Yine devlet içerisinde pek çok divan düzenli bir şekilde faaliyet göstermiştir.

Diğer taraftan menfaatperest ve makam düşkünü vali ve müsteşarların göreve getirilmiş olması, devleti yönetenlerin en büyük zafiyeti olsa gerektir. Çünkü bu tür kişilik özüllü yetkililer, menfaatlerinden öte devlete hiçbir faydası olmayan, tabir yerindeyse devletin asalak hükmünde olan, faydadan ziyade zarar üretenler olduğu araştırma dâhilinde tespit edilmiştir. Ayrıca idealleri uğruna her yolu mubah kılan ve işin sonunu kestiremeyen bir algıya sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Hatta kendilerinin dışında başkalarını dikkate almadıkları için onların nezdinde kendine maaş bağlayan ne devletin, ne de o devlete ait olan milletin neredeyse hiçbir hükmü olmadığı bir diğer gerçektir.

Haddi zatında tarihsel süreç, bu tür siyasi kişiliksek özüllü yetkililere şahit olmuş ve genellikle her dönemde kendini göstermiştir. Bu kişilerin gerçekleştirmiş olduğu siyasi politikaları, kimden menfaat

bulurlarsa rüzgârın yönlendirdiği yaprak misali o yöne savrulmuş bir portre çizdiklerini ortaya koymaktadır. Halifeliğin verasete dönüşmesi de aynı paralel anlayış doğrultusunda menfaatperest zihniyetin eliyle dönüştürüldüğünü söylemek mümkündür. Çünkü bu anlayışın oluşması, valiliğin devamı uğruna masumane bir teklifle veraset usulünün yerleşmesine sebep olmuştur. İlerleyen zaman içerisinde kardeş kavgalarına, hatta insan katline yol açmıştır.

Emeviler, devlet yönetiminde kabile geleneklerinden uzaklaşmamıştır. Bunun tipik örneğini, Arap ırkçılığına göre dizayn edilen yönetim şekillerinde, hakeza toplumun temelini teşkil eden insanların ırk aidiyet farklılıklarının çeşitliliğini göz ardı etmelerinde görmek mümkündür. Söz konusu arızı yaklaşımın ötesinde, ırksal çeşitliliği zenginlik olarak toplum bütünselliği içerisinde değerlendirilebilseydi, ayrıca devletin farklı kademelerinde çeşitli ırklara ait ehliyet sahibi kişilere görev hakkı verilebilseydi, belki de devletin siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal alanlarında ilerleme ve başarılar oluşması kuvvetli ihtimal dâhilindeydi.

Devlete ve topluma katkı sağlayacak bu fikriyatın oluşmaması veya oluşturulamaması, başta kavmiyetçilik/taassup olmak üzere ileriki zamanlarda meydana gelecek problemlerin habercisi hükmünde olmuştur. Diğer taraftan devlet içerisinde görevi olmasına rağmen faaliyet gösteremeyen insanların küskünler grubunu oluşturması, her zaman için olağan bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu durum bazen kişi ya da kişilerin kendilerini tanıtamamış olmalarından, bazen de bilindikleri halde devleti yöneten zihniyete yakınlaşamadıklarından meydana geldiği söylenebilir.

Hâlbuki devletin kurucusu olan Hz. Muâviye, insanları kendine çekme hususunda çok mahir/deneyimli bir siyasetçi olduğu, çalışmalarında kendini göstermektedir. Lakin sonraki idarecilerin politikaları ve özel kararları, negatif toplumsal çözümlere neden olmuştur. Söz gelimi Haccâc gibi zalimler muhataba karşı sert tavır takınmış, devlet ve topluma haddinden fazla zarar vermiş, pek çok muhalifin doğmasına sebep olmuştur. İdareci konumunda olan Emevî halifelerinin büyük çoğunluğu bu tür hataları bilerek ya da bilmeyerek yaptığı gözlemlenmiştir.

Hakeza yönetsel hataların sıklığı, mevcut problemlerin çözümünde izlenen yolların sertliği, bazı kişi veya grupların özerk hale getirilmesi, kavmiyetçilik politikası gibi sorunların yanına gün geçtikçe farklı olumsuzlukların eklenmesi ve köklü çözüm arayışlarının bulunamaması, devletin zayıflamasına, son son yıkılmasına sebep olmuştur. Çünkü devlet, İslâmî bir sıfatla kurulmasına rağmen çoğu idarecilerin yaptıkları İslâm dışı pek çok hareket devletin sonunu hazırlamıştır.

İslâm'ın geliş gayesi, insanların Müslüman olmalarını temin etmektir. Hâlbuki İslam devletinin görevi, yeni Müslüman olan kimseleri psiko-sosyal ve sosyo-kültürel yönden eğitmesi doğrultusunda bireylerin mevcut toplum dairesinde konum belirleyerek İslâmî hayat sunmaktır. Devlet, bu olumsuz tepkilere karşı itidalli yaklaşmayı şiar edinebilseydi; muhataplar, söz konusu yaklaşım perspektifinde hem kendilerine hem de devlete düşen sorumluluklarını idrak edip, devlete ve topluma katkı sağlamaları kuvvetle ihtimaldi.

Olumsuzlukların gün geçtikçe büyüyerek gelişim göstermesi, bazı dönemlerde deneyim ve tecrübe sahibi devlet yetkilileri görev başında olsa da kayda değer bir katkı sağlayamamıştır. Diğer taraftan siyasi bilgi, tecrübe ve yeteneğine bakılmaksızın sadece halifenin oğlu olması hasebiyle göreve atanması, hatta bazen halifenin iki oğlunun veliaht olarak tayin edilmesi, Arap olmayı ön plana çıkararak Arap olmayan kişilerin hep dışlanması, bazı kabileleri üstün kılarak söz hakkı tanınması, diğer kabilelerle sık sık çatışmaların çıkması, örnek olarak değerlendirilebilir. Ayrıca cahiliye döneminden bu yana devam eden Hâşimî-Ümevî kavgasının her ortamda alevlenmesi, Müslüman olmalarına rağmen mevalinin ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmesi, hatta Müslüman olmayanlardan alınan cizye vergisinin bazı Müslümanlardan alınması diğer sebeplerdendir. Bu gibi olumsuz hadiseler, devlet memnuniyetliğinden ziyade memnun olmayanların çoğalmasına neden olmuştur.

Devletin bu gibi problemlerle karşılaşması, sık aralıklarla çıkan isyanları doğurmuş ve devletin gücünü zayıflatmıştır. Hatta devlet, ilerleyen zaman içerisinde takviye kuvvet bile göndermekten aciz kalmıştır. Bundan dolayı yıkılma sürecinin son anlarında ne kadar memnun olmayan kişi veya grup varsa Abbâsîlerin bayrağı altında toplanmıştır. Bütün bu olumsuz gelişmeler, haliyle devletin sonunu getirmiş, bir asır bile olmadan doğuda Çin seddine batıda Atlas okyanusuna dayanmış olan koskoca devlet yıkılmaya mahkûm olmuştur.

KAYNAKÇA

- Algül, Hüseyin (1987). *İslâm Târîhi*. (III). İstanbul: Gonca Yayınları.
Emir Ali, Seyyid (1329). *Musavver Târîh-i İslâm*. (I). çev: M. Rauf. Dersaadet: Yayınevi Yok.
Hasan, İbrahim Hasan (1989). *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. (I). çev: İsmail Yiğit vd., İstanbul: Kayıhan Yayınları.

- Hitti, Philip K (1989). *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. (II). çev: Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ ed-Dımeşkî (1992). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. (X). Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah bin Müslim ed-Dıneveri (ts.). *el-İmâmeve's-Siyâse*. (I-II). Tahkik: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî. Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebû'l-Hasen Ali el-Cezerî (ts.). *el-Kâmil fi't-Târîh*. (III-IV-V). Ammân: Beytü'l-Efkâru'd-Devliyye.
- Kubat, Mehmet (2006). Hâriciliğin Doğuşunda Münafıkların Rolü. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi VI*, S. 1, s. 115-151.
- Paşa, Ahmet Cevdet (ts.). *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîhu Hulefâ*. (I). İstanbul: Merve Yayın Dağıtım.
- Süyûtî, Abdurrahman bin Ebi Bekr bin Muhammed (1952). *Târîhu'l-Hulefâ*. Mısır (İstanbul Tıpkıbasım): Eser Yayınevi.
- Şakir, Mahmud (1993). Hz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi. (III). çev: Ferit Aydın. İstanbul; Kahraman Yayınları.
- Taberî, Muhammed bin Cerîr (ts.). *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*. (III-IV-V). Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Kâhire: Dâru'l-Meârif.
- Üçok, Bahriye (1979). *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Ünlü, Nuri (1992). *İslâm Tarihi*. (I). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Welhausen, Julius (1963). *Arap Devleti ve Sükûtu*. çev: Fikret Kızıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yıldız, Harun (1998). Haricilerin Doğuşu. *Ondukuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.10, s. 513-536.
- Yiğit, İsmail (1995). Emeviler. *İslâm Ansiklopedisi*. (c. XI, ss. 87-104). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.